

۱۴۲۲
۹۷, ۷, ۲۳

هو العليم

برنامه ریزی اجتماعی

تدوین، پایش، و ارزشیابی مداخلات اجتماعی

مؤلفان:

دکتر حسن رفیعی

دکتر فردین علی پور

فاطمه خزائلی پارسا

نشر و نشر

سرشناسه : رفیعی، حسن، ۱۳۴۴ -

عنوان و نام پدیدآور : برنامه‌ریزی اجتماعی : تدوین، پایش، و ارزشیابی مداخلات اجتماعی/

مولفان حسن رفیعی، فردین علیپور، فاطمه خزانلی پارسا.

مشخصات نشر : تهران: دانژه، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری : ۲۶۴ ص.؛ ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.

شابک : ۷-۱۹۶-۲۵۰-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

موضوع : برنامه‌ریزی اجتماعی

موضوع : Social planning

شناسه افزوده : علیپور، فردین، ۱۳۶۱ -

شناسه افزوده : خزانلی پارسا، فاطمه، ۱۳۳۰ -

رده بندی کنگره : ۱۳۹۷ ب۴۷/۲۸۲ HN

رده بندی دیویی : ۳۶۱/۲۵

شماره کتابشناسی ملی : ۵۱۶۸۳۵۱

عنوان : برنامه‌ریزی اجتماعی

تألیف : دکتر حسن رفیعی - دکتر فردین علیپور - فاطمه خزانلی پارسا

صفحه آرا: فرزانه عاقلو

مدیر تولید: داریوش سازمان

ناشر: دانژه

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شریف

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

قطع: رقعی

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۷

شابک: ۷-۱۹۶-۲۵۰-۶۰۰-۹۷۸

این اثر مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هر کس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا بخش یا عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

تهران: خیابان استاد مطهری - خیابان سلیمان خاطر (امیر اتابک) - کوچه اسلامی - شماره ۴/۲

کد پستی: ۱۵۷۸۶۳۵۸۳۱ تلفن: ۸۸۸۴۶۱۴۸-۸۸۸۱۲۰۸۳-۸۸۸۴۲۵۴۳

تلفن دفتر بخش: ۶۶۴۷۶۳۷۵ - ۶۶۴۶۲۰۶۱ - ۶۶۴۷۶۳۸۹ فکس:

فصل اول: مشکل اجتماعی (تعاریف، مفاهیم و انواع)

۱۷	مقدمه
۱۹	مشکل اجتماعی
۲۲	مرز مشکل اجتماعی با مسائل فردی
۲۳	وضعیتی که
۲۹	طبقات همپوشان
۳۰	آسیب اجتماعی
۳۰	مرز انحراف اجتماعی با انحراف فردی
۳۱	مرز جرم با سایر انحرافات اجتماعی
۳۳	طیف راه های کاهش بار مشکل اجتماعی
۳۵	پیشگیری: مداخله در عوامل خطر و محافظ
۳۹	مهمترین منابع

فصل دوم: فرآیند برنامه ریزی اجتماعی

۴۳	مقدمه
۴۴	چرخه طراحی مداخله اجتماعی
۴۷	۱- تحلیل وضعیت
۴۸	تحلیل وضعیت مزایای متعددی برای برنامه ریزان اجتماعی دارد:
۴۹	نیازهای یک اجتماع یا جماعت چیست؟ (نیازسنجی)

- نیاز چیست؟ ۵۰
- نیاز اجتماعی چیست؟ ۵۱
- انواع نیاز ۵۳
- ۱- نیازهای احساس شده ۵۳
- ۲- نیازهای تجویز شده ۵۳
- ۳- نیازهای مقایسه‌ای ۵۳
- ۴- نیازهای بیان شده ۵۴
- نیازسنجی را طراحی برنامه جدید یا ارتقای برنامه موجود؟ ۵۴
- ملزومات نیازسنجی ۵۷
- انواع نیازسنجی ۵۸
- ۱- نیازسنجی عمومی ۵۹
- اولویت‌بندی مشکلات اجتماعی شناسایی شده در نیازسنجی عمومی ۶۰
- ۲- نیازسنجی اختصاصی ۶۱
- مراحل نیازسنجی اختصاصی ۶۲
- نیازسنجی اختصاصی دارای پنج مرحله به شرح زیر است: ۶۲
- ۱- واکاوی مشکل اجتماعی اولویت‌دار ۶۲
- ۲- طراحی سؤال‌های نیازسنجی اختصاصی با توجه به تئوری‌های مداخله ۶۳
- ۳- طراحی روش جمع‌آوری داده‌ها ۷۱
- ۴- تحلیل یافته‌های نیازسنجی اختصاصی ۷۲
- اولویت‌بندی عوامل خطر و محافظ استخراج شده ۷۵
۵. انتشار یافته‌ها ۷۷
- داشته‌سنجی (مهارت‌ها، علائق، و ظرفیت‌ها چیست؟) ۷۸
- داشته‌های یک اجتماع/جامعه چیست؟ ۷۹
- چه کسی باید داشته‌ها را بشناسد؟ ۸۰
- چه موقع باید داشته‌ها را شناسایی کرد؟ ۸۰
- چگونه می‌توانید داشته‌ها را بشناسید؟ ۸۰

۸۲	تحلیل ذینفعان
۸۳	فواید تحلیل ذینفعان
۸۳	مراحل انجام تحلیل ذینفعان
۸۳	مرحله ۱ - شناسایی ذینفعان
۸۴	مرحله ۲ - اولویت بندی ذینفعان
۸۵	نحوه کار با جدول قدرت-منفعت:
۸۶	مرحله ۳ - شناخت عمیق یا فهم کامل ذینفعان کلیدی
۸۶	(دارای قدرت بالا، منفعت بالا)
۸۸	گزارش تحلیل وضعیت
۹۱	۲. تدوین پروژه یا برنامه
۹۲	۲.۱. تعیین اهداف
۹۴	۲.۲. انتخاب راهبردهای (استراتژی) مناسب
۹۷	۲.۳. تعیین مداخله اجتماعی
۹۷	مرور منابع
۹۸	امکان‌سنجی مداخله اجتماعی
۹۹	آمادگی‌سنجی اجتماع
۱۰۰	آمادگی‌سنجی ساده
۱۰۱	۲.۴. تدوین طرح عملیاتی
۱۰۱	هر گام عملی یا تغییری که باید دنبال شود شامل اطلاعات زیر است
۱۰۲	چرا باید طرح عملیاتی نوشته شود؟
۱۰۵	۲.۵. تدوین طرح پایش و ارزشیابی
۱۰۶	۳. اجرای طرح یا برنامه عملیاتی
۱۰۶	۴. تصمیم‌گیری در مورد ادامه برنامه
۱۰۶	مشکل «رابط جزء به کل» و مداخله مبتنی بر شواهد

فصل سوم: فنون برنامه‌ریزی برای یک مداخله اجتماعی

۱۱۷	مقدمه
۱۱۸	۱. مرور گزارش‌های موجود
۱۱۸	۲. تحلیل ثانویه داده‌های موجود
۱۲۱	۴. مصاحبه گروهی
۱۲۳	الف. بحث گروهی متمرکز
۱۲۳	ب. مراحل بحث گروهی متمرکز
۱۲۵	مراحل تشکیل گروه اسمی
۱۲۷	۳-۴. جمع‌آوری و رومی
۱۲۷	۵. پیمایش
۱۲۸	۶. تحلیل درخت مشکل
۱۲۹	مراحل تحلیل درخت مشکل
۱۳۱	فواید تحلیل درخت مشکل
۱۳۱	۷. فن دلفی
۱۳۲	فرایند دلفی
۱۳۴	نقاط قوت فن دلفی
۱۳۴	نقاط ضعف تکنیک دلفی
۱۳۴	اندیشه باران
۱۳۵	از روش اندیشه باران میتوان در بسیاری از موارد استفاده کرد:
۱۳۵	اصول اساسی اندیشه باران
۱۳۶	انواع روش اندیشه باران
۱۳۶	۲. اندیشه باران گروهی
۱۳۶	مراحل انجام اندیشه باران
۱۴۰	نقاط قوت و ضعف نمودار استخوان ماهی
۱۴۳	تمرین عملی
۱۴۳	منابع

منابع بیشتر برای مطالعه.....	۱۴۴
------------------------------	-----

فصل چهارم : اصول و مبانی پایش و ارزشیابی

مقدمه.....	۱۴۷
تاریخچه پایش و ارزشیابی.....	۱۴۷
تعاریف پایش و ارزشیابی.....	۱۵۱
ارزشیابی چیست؟.....	۱۵۱
پایش چیست؟.....	۱۵۴
مقایسه پایش و ارزشیابی.....	۱۵۵
چرا پایش و ارزشیابی؟.....	۱۵۶
۱. سنجش تاثیر/ تاثیرات مداخله های اجتماعی.....	۱۵۶
۲. بهبود و اصلاح مداخلات.....	۱۵۷
۳. تولید دانش و مستندات.....	۱۵۷
۴. ارزشیابی به مثابه یک چتر محافظ.....	۱۵۷
۵. مدیریت هزینه ها.....	۱۵۷
۶. توسعه.....	۱۵۷
پایش و ارزشیابی را چه کسی انجام دهد؟.....	۱۵۸
بایدها و نبایدهای پایش و ارزشیابی.....	۱۶۵
چشم انداز پایش و ارزشیابی برنامه های اجتماعی.....	۱۶۷
منابع:.....	۱۶۹

فصل پنجم : رویکردهای پایش و ارزشیابی

مقدمه.....	۱۷۳
رویکرد متعارف.....	۱۷۴
رویکرد مشارکتی.....	۱۷۴
مزایا و چالش های ارزشیابی مشارکتی.....	۱۷۶

الف: مزایا.....	۱۷۶
ب: چالش‌ها.....	۱۷۸
مقایسه ارزشیابی مشارکتی و ارزشیابی متعارف.....	۱۷۸
رویکرد تلفیقی (متعارف و مشارکتی).....	۱۸۲
تصمیم‌گیری برای انتخاب رویکرد ارزشیابی.....	۱۸۲
منابع.....	۱۸۴
منابع بیشتر برای مطالعه.....	۱۸۴

فصل ششم: پایش و ارزشیابی یک برنامه اجتماعی

مقدمه.....	۱۸۷
مدل منطقی پایش ارزشیابی.....	۱۸۸
تعریف و تاریخچه.....	۱۸۸
نحوه تدوین مدل منطقی.....	۱۹۰
اجزای مدل منطقی.....	۱۹۱
تناظر مدل منطقی با مراحل برنامه‌ریزی.....	۱۹۵
چگونه مدل منطقی به ارزشیابی کمک می‌کند.....	۱۹۶
انواع ارزشیابی.....	۱۹۷
۱. ارزشیابی فرایند.....	۱۹۷
مراحل اجرای ارزشیابی فرایند.....	۱۹۸
۱. سؤال‌های ارزشیابی فرایند.....	۱۹۹
۲. تدوین شاخص‌های ارزشیابی فرایند.....	۲۰۰
۳. ابزارهای ارزشیابی فرایند.....	۲۰۱
۲. ارزشیابی برآیند.....	۲۰۳
۲. مراحل اجرای ارزشیابی برآیند.....	۲۰۶
۱. تدوین فرضیه‌ها و شاخص‌های ارزشیابی برآیند.....	۲۰۶
۲. روش‌شناسی ارزشیابی برآیند.....	۲۰۶

۲۰۷	۲.۱. انتخاب شاخص‌های مناسب برای ارزشیابی برآیند
۲۰۷	۲.۲. انتخاب ابزارهای مناسب برای ارزشیابی برآیند
۲۰۹	۳. تعیین چیش مطالعه
۲۰۹	۵. تدوین طرح ارزشیابی برآیند
۲۱۰	۶. نمونه‌گیری
۲۱۱	۷. تحلیل و تفسیر داده‌ها
۲۱۲	آیا برآیند ما نتیجه فرآیند بود؟
۲۱۴	۸. انتشار
۲۱۵	۹. بازخورد ارزشیابی برنامه
۲۲۱	منابع:
۲۲۱	منابع بیشتر برای مطالعه

فصل هفتم: چیش‌های ارزشیابی

۲۲۵	مقدمه
۲۲۵	چیش چیست؟
۲۲۶	ویژگی‌های یک چیش خوب
۲۲۷	انواع چیش‌های ارزشیابی
۲۲۷	۱. بود یا نبود گروه یا گروه‌های کنترل در مطالعه
۲۲۸	۲. نحوه قرارگیری و انتخاب مشارکت‌کنندگان در گروه‌های مطالعه
۲۲۸	۳. زمان‌ها یا دفعاتی که برآیندهای مطالعه سنجیده می‌شوند
۲۲۹	چیش مداخله‌ای
۲۳۰	چیش‌های نیمه مداخله‌ای
۲۳۳	۲. چیش صرفاً پس‌آزمون با گروه مقایسه غیر تصادفی
۲۳۳	چیش‌های پیش مداخله‌ای
۲۳۴	۱. چیش پیش مداخله‌ای پیش‌آزمون - پس‌آزمون
۲۳۴	۲. چیش پیش مداخله‌ای صرفاً پس‌آزمون

- ۲۳۵..... پس آزمون و پیگیری در چینش های ارزشیابی
- ۲۳۷..... مهمترین منابع
- ۲۳۹..... پیوست ها

www.ketab.ir

پیشگفتار

سال پیش در یکی از روزهای هم‌دم‌افزون آلودگی هوا و پس از آنکه یک هفته طرح محدودیت تردد (که به رسم به طرح ترافیک) از در منازل اجرا می‌شد، در یکی از بخش‌های مرکزی اعلام شد که یک هفته اجرای طرح مزبور نه از شدت ترافیک شهر کاسته، نه از شدت آلودگی هوا! اما عجیب‌تر آنکه به فاصله اندکی اعلام شد که «گره» (کمیته) تصمیم‌گیرنده، طرح مزبور را به مدت یک هفته دیگر تمدید کرده است!

هنوز هم وقتی برای زدن بنزین به جایگاه‌های «رصد ایست» کالا مراجعه می‌کنیم، یادگار یک طرح ورشکسته دیگر را بعینه می‌بینیم. کارت‌های سوخت! تصور کنید که تصمیم به اجرای چنین طرحی از یک سو و احتمالاً پس از دستکم چندصد نفر ساعت بحث کارشناسی گرفته شده و از دیگر سو منجر به تحمیل هزینه گزاف تغییر تمام تلمبه‌های بنزین در سرتاسر کشور و صدور چندصد هزار کارت هوشمند شده بود، و با همه اینها هیچ تأثیری بر کاهش مصرف سوخت نداشت، به طوری که اندکی بعد دولت مجبور به تعطیل آن طرح شد!

اینها دو نمونه از مشکلی است که ما در برخورد با مشکلات و مسائل

اجتماعی داریم: «فکر تفکر تجربی». تفکر تجربی به ساده‌ترین بیان همان درس آموختن از تجربه است که از تلاشهای تجربه‌گرایان اولیه در عصر بازخیزی (رنسانس) شروع شده و با نقدها و اصلاحهای مکرر سرانجام به صورت مدل فرضیه‌ای - قیاسی^۱ درآمده است که امروزه در همه شئون علم جاری است: مدلی که با آن هم فرضیه‌ها را می‌آزماییم^۲؛ هم پدیده‌ها را در رتو نظریات توضیح^۳ می‌دهیم؛ هم آینده را پیش‌بینی^۴ می‌کنیم؛ و سرانجام، هم آینده را با طراحی مداخلاتی^۵ می‌سازیم (رفیعی و همکاران، ۱۳۸۸)؛ و این آخری همان است که موضوع این کتاب است. علم همین است. علم برخلاف تصور پیشینیان، که هنوز هم بر برخی از ما غالب است، مشتق معلومات نیست. اینها محصولات علم اند، نه خود علم. علم روش علمی است: همین روش فرضیه‌ای - قیاسی.

حدود ۷۰ سال پیش، کورت لوین^۶ (۱۸۹۰-۱۹۴۷)، از پیشگامان روانشناسی کاربردی و به ویژه اجتماعی، گفته بود «هیچ چیز عملی‌تر از یک نظریه خوب نیست» (Lewin, ۱۹۵۱). از این جمله تأمل‌برانگیز چند نتیجه می‌توان گرفت: اولاً عمل و نظریه رخداتی خدلی (دیالکتیکی) با هم دارند؛ و ثانیاً عمل اگر مبتنی بر نظریه‌ای آزمون باشد، معلوم نیست به چه نتیجه‌ای بینجامد. تازه از عمل مبتنی بر نظریه و شواهد هم، حتمال است - نه قطعی و الزامی - که همان نتیجه‌ای به دست آید که نظریه و شواهد نویدش را می‌دادند؛ وای به وقتی که نظریه و شواهد مبنای عمل و تصمیم‌گیریهایی ما نباشد! از عملی که مبتنی بر نظریه و شواهد نباشد، به حسب منطقی یکی از این سه اتفاق را می‌توان انتظار داشت: (۱) دست بر قضا نتیجه مطلوب به دست آید؛ (۲) هیچ نتیجه‌ای به دست نیاید؛ و (۳) نتیجه نامطلوب و ای بسا

1. hypothetico-deductive model

2. hypothesis testing

3. explanation

4. prediction

5. intervention

6. Kurt Zadek Lewin

فاجعه‌بار پدید آید. به این ترتیب کسانی که بدون ابتنا بر نظریه‌ای آزموده و شواهدی معتبر دست به مداخلاتی به وسعت یک جامعه نظیر مثالهای پیشگفته می‌زنند، در برابر همهٔ نتایج نامطلوبی که به بار می‌آورند و در برابر اموال مردم که هزینه کرده‌اند، عقلاً و شرعاً مسئول اند.

اگر اینان را قطب کسانی بنامیم که بی‌گدار به آب می‌زنند، دومین مشکل مضاعف ما - یعنی مشکل در حل مشکلات اجتماعی - را افرادی آن سوی دیگر را این قطب رقم می‌زنند: کسانی که وقتی صحبت از «چه باید کرد؟» پیش می‌آید، اساساً منکر هر گونه مداخله اجتماعی اند. مداخله را چیزی کم‌وبیش نه‌بسیار حرام می‌دانند! اینان یا سرسپردهٔ دست نامرئی بازار و منکر هر گونه برنامه‌ریزی اجتماعی اند؛ یا مداخله اجتماعی را مداخله در شئون زندگی مردم و لذا عداوت اخلاقی می‌دانند؛ یا مداخله را دون شأن علمی خود می‌دانند! گویی نام بریم حاجی است که شخص شخیص عالم باید در آن بشیند و تنها نظاره کند. دنیای زیر پای او را آب دارد می‌برد! ببیند که نابرابریهای اجتماعی در حال افزایش است و با افزایش آنها انواع و اقسام مشکلات و انحرافات اجتماعی دیگر نیز افزایش می‌یابند و شأن و کرامت انسانها را لگدمال می‌کنند، ولی وقتی از می‌پرسند «چه باید کرد؟» یا بگویند «هیچ! دست نامرئی همه چیز را حل می‌کند» یا بگویند «هیچ! هر چه بگویم، ممکن است خطا باشد و آن گاه، چه کسی جبهه خطاهای ما را خواهد داد؟» یا بگویند «هیچ! نمی‌دانم! و دانستن این پاسخ اساساً کار من نیست!» اینان عملاً جاده صاف‌کنهای همان گروه نامستند اند یعنی میدان را به کسانی وامی‌گذارند که بی‌گدار به آب می‌زنند.

کتاب تلاش کوچکی است برای آنکه اولاً نشان دهیم که در برخورد با مشکلات و مسائل اجتماعی، دست‌بسته نباید بود و حتماً حتماً باید باید باید کاری کرد؛ و ثانیاً نشان دهیم که چگونه می‌توان از میان شواهد و نظریه‌های آزموده راهی برای برون‌شد یافت، یا اگر راهی نیست، آن را ساخت و البته آزمود. این همه را ما از علوم سلامت آموخته‌ایم و از این رو

کتاب را می‌توان کاریست آن آموخته‌ها در بافتار سلامت اجتماعی دانست. پیشتر گفته شد که حتی ابتدا بر شواهد و نظریه‌ها نیز قطعاً و الزاماً ما را به نتیجه مطلوب آزموده نخواهد رساند، اما احتمال دست یافتن به آن نتیجه مطلوب آزموده از این راه بیشتر از احتمال محروم ماندن از آن است، ان شاء الله.

ح. ر.
ف. ع.
بهمن ۹۶

Lewin K (1952). Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers by Kurt Lewin. London, Tavistock.